

आरण्यसंहिता
श्रीमत् सायणाचार्यकृतभाष्यसंहिता ।
ARANYASANEITA
OF
SAMAVEDA.
WITH THE COMMENTARY
OF
SAYANACHARYA.

EDITED AND PUBLISHED

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

SECOND EDITION

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS

1891

To be had from Pandit Jibansuds Vidyasagara, B. A.
Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ चातुर्विध्याकरणम्	२	२१ द्वितीयदेश सटीक	
२ भातृकपादम् }	१३०	२२ भाषाशब्दसिद्धसुज्ञापनीर्ण	
३ मन्दसौमनसादिनिधि	८	२३ वसुविवाहसारा	
४ सिद्धान्तकोमुदी सरस्वतसिद्धि	१०	२४ दशकुमारचरितमयकाव्य	४
५ सिद्धान्तविदुषार. (विदाका)	४०	२५ परिभाषासुन्दर	
६ सुखादानादिपद्धति (वैद्याचर)	४	२६ कविकलद्रुम (धातुपाठ)	
७ तयादादादिपद्धति	१	२७ चक्रदत्त (वैद्यक)	
८ मन्थार्यरत्नम्	३	२८ लघुादिपुत्र सटीक	
९ वाचस्पत्यौ (वैद्याचर)	१०	२९ मेदिनीकोष	
१० सटीक सुन्दरीयत्री उतरभाष्य	१०	३० यक्षतानम् विश्वरम्भजन सटी	
११ यथीसङ्कारपाठक सटीक	३०	३१ त्रिवन्दीदत्तचरित्रिणी (धर्मूका)	
१२ सुखाचक्षुषनाटक सटीक	१	३२ साधनधर्मूका	
१३ रत्नमधोनाटिका सटीक	४०	३३ मर्त्यमय ४ चतुर्वादमन्त्रित	
१४ नासविजयिनिर्माणाटक सटीक	१	३४ दशरथाचक्षुषनाटक उपदेशजन	
१५ धनप्रवृत्तिचक्षुषनाटक सटीक	१०	३५ शिवकपूजामणि विद्वान्	
१६ मङ्गावीरचरितनाटक सटीक	१३०	३६ काव्यमय सूलनाम	
१७ मङ्गावीरचरितनाटक मूलनाम	१०	३७ काव्यमय सटीक (मपूर्य)	
१८ वैद्यकरणाधुवचसार	५५	३८ लघुसङ्कार काव्य सटीक	
१९ श्रीलावती भास्कराचार्यचरित	३५	३९ विजयवीरवी नाटक (सटीक)	
२० श्रीरत्नचित्त भास्कराचार्यचरित	३०	४० वसन्ततिलक भाष्यनाटक	
२१ शिष्टपात्रवचकाव्य सटीक (माघ १)		४१ नायवी व्याख्या	
२२ किराणात्रुनीयकाव्य सटीक	१३०	४२ चाण्डोदयन (भाष्यमहित)	
२३ कुमारमध्वकाव्यपुर्वखण्ड सटीक	०	४३ भीमप्रचम	
२४ कुमारमध्वकाव्यपुनरखण्डसटीक		४४ जन्मादय काव्य सटीक	
२५ पटकम् पाणिनीयम्	१०	४५ ईश केश कट भव मुग्ध सान्द्र	
२६ वाचस्पत्यम् (हृदयविधान)	१००	४६ उपनिषद् (सुनीय समाध)	
२७ कादम्बरीविमलवाक्यामयिता	३	४७ चाण्डोप उपनिषद् सटीक भा	
२८ गानप्रशक्ति सटीक	४	४८ तैत्तिरीय छान्दोग्य चैतन्यतर	
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा		(उपनिषद्) समाध सटीक	
अनुमानदीपनि व्याख्यान	४३	४९ हृदयचक्र सटीक समाध	
३० सर्वदर्शनमय दर्मनयका	१	५० सुभुतसङ्किता मनीष (वैद्यकी)	
३१ भाषिनीविद्यामकाव्य सटीक	५०	५१ भाषिचरसङ्किता (वैद्यक)	

सामवेदम्
आरणासंहिता ।

श्रीमत् सायणाचार्यकृतभाष्यसंहिता ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृता प्रकाशिता च ।

दिल्लीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगर्या

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रिता ।

१८८९ ।

প্রকাশক—শ্রী জীবানন্দ বিদ্যাসাগর

২২২ বমানাথ হজুমদারের স্ট্রীট ।

প্রিন্টেব—শ্রী ক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়

৫৫ নং আমদাট স্ট্রীট ।

आरण्य-संहिता ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

ब्राम्होशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

य नत्वा कृतकृत्या, स्तुतं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं व्रतम् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमईश्वरम् ॥ २ ॥

कृपाशुः सायणाचार्यो वेदार्थे बहू सुवतः ।

आरण्यकाभिधः पष्ठोऽध्यायो(क) व्याक्रियतेऽधुना ॥ ३ ॥

तत्रेन्द्रेत्यादिकानान्तु पञ्चपञ्चाशतां क्रमात् ।

ऋषिच्छन्दोदेवतञ्च तत्र तत्राभिदक्षते ॥ ४ ॥

तत्राद्याया ऋचो द्रष्टा भरद्वाजः प्रकीर्तितः ।

द्वितीयस्य वसिष्ठः स्यात्, तृतीयाया ऋचः श्रुतः ॥ ५ ॥

वामदेवस्तत्रच्छन्दो वृद्धतीव्रिष्टुदेव च ।

गायत्रीति क्रमादिन्द्रो भवेत् तिष्ठषु देवता ॥ ६ ॥

(क) त्रय आर्चिक-यन्त्रा इति विवरणादि-सङ्कट-घन-वृत्तता
मैदिङ्-प्रभादात्मताः पुस्तकाद्यानां समीक्षणेनोपक्रम्ययाच । तत्रच
महध्यायकच्छन्दो नाथ एव, अपरो नवाध्यायात्मक उत्तरः, साध्या-
यन्त्रश्च पष्ठोऽध्यायैकात्मकः आरण्य इति व्यवहृतम् । सायण-मते तु
नैवम् । अथ हि पष्ठोपनिषानैरेव छन्दोमयं परिषनाथ तर्हि
पष्ठोपनाग एव इति मन्येत ।

प्रथम-खण्डे—

— — सेना प्रथमा ।

भरद्वाजकृषि, वृद्धतीक्ष्णन्द, इन्द्रोदेवता ।

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

ओम् । इन्द्रो ज्येष्ठश्चाभरश्चाजहम्पु पुरिषवः ।

१८ २८

२

१ २ २ १ २ २ ८

यदिष्टुक्षेमवज्रहस्त (१) रोदसी उभे सुशिप्रपमाः

॥ १ ॥

हे 'इन्द्र' । (ख) 'ज्येष्ठ' प्रमत्ततमम् 'ओजिष्ठम्' अतिशयेन बलकरम् 'पुपुरि' पूरक 'यव' अथ 'न' अस्त्रभ्यम् 'आभर' आहर प्रयच्छ । हे 'वज्रहस्त' । वज्रवाहो । हे 'सुशिप्र' । गोभनहनुक । एवभूत । हे इन्द्र । 'यत्' अथ 'दिष्टुक्षेम' धारयितुमिच्छेम, यज्ञाद्यम् इमे परिदृश्यमाने 'उभे रोदसी' व्याघ्रापयिष्यौ 'आ पमाः' आ पूरयसि, तदवमाहरत्यन्वय ॥

अथ द्वितीया ।

वसिष्ठकृषि, त्रिष्टुप्कृन्द, इन्द्रोदेवता ।

२ २ २ २ १ २

२ १ ८

२ २ २ २ २ १ २ २

इन्द्रो राजा जगतश्चर्यणीनामधिपमा विश्वरूपं

१ २

१ २

२ २ २ १ २

२ २ ४ २ १ २

यदस्य । ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्वाध उप-

(१) "येनेमेधितवज्रहस्त"—इति वज्रं चां पाठ ।

(ख) "इन्द्रो ज्येष्ठ-वर्षेण"—इति नैरकम् १ का. १. ५० ८५१

इत्येवमाविति वृद्धाप्यस्य ।

१२

स्तुतं चिदर्वाक् ॥ २ ॥

य 'इन्द्र' 'जगतो' अङ्गमस्य पञ्चादे यतो 'राजा' ईश्वरो भवति चपेशीनां मनुष्याणां च राजा भवति । किञ्च । अधि क्षमा (सप्तम्यकवचनस्य सुक्) क्षमाया (ग) 'विश्वरूप' 'यत्' धनमस्ति तस्यापि राजा भवति । 'ततो'^१ ददाति दाशुपेव घृनि' यजमानाय वघृनि धनानि ददाति । स इन्द्रोऽस्माभि उपस्तुतं सप्तम्यक स्तुत राध' धन 'सर्वाङ्' अस्मदभिमुख 'चोदत्' प्रेरयतु । २ ।

अथ तृतीया ।

धामदेवकपि , गायत्रीच्छन्द , इन्द्रादेवता ।

३ २ २ २ ३ । ३ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

यस्येदमारजोयुजस्तुजेजनेवनः

१ २ २ १ २ २ २

इन्द्रस्यरत्यंष्टुत् ॥ ३ ॥

'रजोयुज' ज्योतिर्भिर्युक्तस्य (ज्योतीरज उच्यते इति यास्क) अत्यन्ततेजस्विनी 'यस्य' इन्द्रस्य 'इद' पुरीवति स्ताव युक्त इतिरस्ति तद्वि 'स' स्वर्गं भवति वा 'तुजे' दातरि जने यजमानविषये 'वन' यतो वननीय सञ्जनीय सत्तु ।

(२) "अधिक्षमा" "अधिक्षमि" इति, "विश्वरूप" 'विश्व रूपम्' इति, "उपस्तुतम्" "उपस्तुत" इति च साम्प्रतं ऋच पाठभेदः ।

(ग) निषण्ठी उपविशीत्यस्य च वा इति ऋचम् पदम् ।

भतः 'इन्द्रस्य' दानं 'रत्नम्' अत्यन्तरमणीयं 'वृद्धत्' प्रभूतं
भवति ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी ।

शुनःशेषवृत्तिः, चतुष्पाद्व्यगतीच्छन्दः, वरुणी देवता ।

१२ २१२ २। २२।२ २२२।२ २२ २ । २

उत्तमवर्णपाशमक्षद्वयमविमध्यम् अथाथ ।

१२ २२२।२ २२२ २ २ १ २

अथादित्यव्रतेवयन्तवानागसो अदितयेष्ट्याम् ॥४॥

आद्ये ऋचौ चतुष्पादे श्लोकपादयुतान्तिमा ।

गौनःशेषौ गार्ग्यमदो वामदेवौति ताः क्रमात् ।

वारुणी पावमानौ च वैश्वदेवौति संश्रुताः ।

हे 'वरुण' ! (घ) 'उत्तमम्' उत्कृष्टं गिरमि वदं 'पाशम्'
'उच्छ्रयाय' उत्कृष्टं शिथिलं कुरु । 'अधमं' निष्कृष्टं पादे-
ऽवस्थितं पाशं 'अवयवाय' अथ अधस्तात् शिथिलीकुरु ।
'मध्यमं' नाभिदेयगतं पाशं 'विश्रयाय' विमुञ्च शिथिली-
कुरु । 'अथ' अनन्तरं हे 'आदित्य' अदितेः पुत्र ! (ङ) वरुण ।

(४) "अथादित्यव्रतेवयन्तवः" "अथावयमादित्यव्रतेतव"—

इति शास्त्र श्रवणं पाठभेदः ।

(४) "इच्छा दिति जम्बुनि प्रति राजासौ निवारद्वया दिवा-
दि । चतुर्थपञ्चाः इच्छासौ अनेका वृद्धादीना दिव्यद्वयेषु जम्बु
अथ १०५० ६, २, ६" इति यन्मन्त्रिणात् — "अथोरात्तं निवारद्वयो
२५० ११५० २२५०"—नेत्रज-भाष्याद् निवारद्वयेन दिवा, वरुणद्वयेन
च रात्रिः संपन्नः । "वरुणः इषीतीति वदः २५० १०५० २२५०"—
इति श्रुतपादनात् अनेका वृद्धादीनां तयोद्धयेषु आवरद्वयः ।

(५) "अदितिरदोना" "अदितिर्दो" "अदितिरमरिचमदितिमाता

‘यय’ शुन येपाः ‘तव’ व्रते त्वदीये कर्मणि ‘अदितये’ सुष्ठुन-
रादित्याय ‘अनामस’ अपराध-रहिता ‘स्वाम’ सवेम ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी ।

गृक्षमदक्षयि, चतुष्पाळ्यगती षष्ठ्यन्द, पयमानोदेवता ।

१ २ १ २ २ २

२ १ २ १ २ २

२ १ २

त्वयावयंपयमानेन सोमभरकृतं विचिनुयामशन्वत् ।

१ २ १ २ २ २

२ १ २ १ २ २

तन्नोमिचोवरुणोमानहन्तामदितिः सिन्धुः प्रथिवी-

१ २

उत द्यौः ॥ ५ ॥

हे ‘सोम’ ! (च) पयमानेन पवित्रेण पूयमानेन ‘त्वया’ सहा-
येन ‘भर’ (सङ्ग्राम नाम) सङ्ग्रामे शब्द बहु ‘कृत’ कर्तव्य
‘यय’ ‘विचिनुयाम’ विशेषेण कुर्याम । यस्मात्तव साक्षात्त्वेन
कर्मणि कुर्मः ‘तत्’ तस्मात् पक्षान् ‘मित्रां वरुण अदिति’
एतन्नामिका, ‘सिन्धु’ (ह) एतदभिधाना, तथा ‘प्रथिवी’,
‘उत’ ‘अपिच’ ‘द्यौः’ एते मित्रादय ‘नः’ पक्षान्
‘मामहन्ताम्’ पूजयन्तु धनादि दानेन ॥ ५ ॥

य विता न पुन । विप्रदेव अदिति षष्ठ्यन्ता अदितिर्जातमदितिर्जे-
नितम्”-अदितेर्विभूतिमाचष्ट इत्याहोपासीति वा”-इति वेद-
ज्ञान् १५० ४५० ४२ ४३५० । इति षष्ठ्यन्तं अदितोऽदितिर्हिति
विप्रद्योत्वोर्भाषादिकम् ।

(च) सोम एवीते”-इत्यादि नैकज्ञान १५० ११५० १५० ।
तथाच सोम अविता अदितेर्व ।

(घ) सिन्धु सुष्ठुः, वसह इति अन्तरिक्षनामसु षष्ठ्यन्तम् एदम्
नि १, २ ।

अथ पठो ।

२ यामदेरन्ध्रि, एकपाञ्चमतीच्छन्दः, विष्णुदेवा देवता ।

१ । ८ २८ ३२ ४२ ५

इमंष्टपणंक्षुण्णैकमिन्द्राम् ॥ ६ ॥

पुर्वस्या ऋचि प्रकृता हे मित्रादयो देवाः । यूयम् 'एकम्' अद्वितीयं दानकर्मणि 'इमं' मोमं 'ष्टपणं' कामानामभिवर्धक 'क्षुण्णं' कुरुत । तथा 'इमा' क्रिया फलाभिवर्धिका कुरुत ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी ।

अमहीयु ऋचि, गायत्रीच्छन्दः, पयमानो देवता ।

१ २२ २१ २ २१२ २१

सनइन्द्राययज्यवेवशुणायमरुद्रायः ।

१ १८ १८

वरिवोवित्परिस्त्रव ॥ ७ ॥

गायत्री पावमान्यो तु सनइत्यादिके ऋचौ ।

अमहीयुस्तयोरेव छन्दोदैवत निर्णयः ॥ १ ॥

हे सोम । (ज) 'स.' 'वरिवोवित्' धनस्य लभ्यकस्त्व 'न' अस्माक 'यज्यवे' यष्टव्यायेन्द्राय (झ) 'वशुणाय' (ञ)

(ज) 'अमेवा घरा भवति अम्वसो वैतस्त्रवा'-२४० ११४०

४४० ।

(झ) 'इरा इदातीति वेरा इषातीति वा'-इत्यादि नैरुजम् २४०

१०४० ८४० । इरावज्जेन अथ प्रविद्धम्, जलयोगित्तज्ञानरित्य-
स्थान्नेरितोऽपदेनाग्निरपि श्रद्धते ।

(ञ) 'वशुण कवसं प्र-वसजे'-इत्यादि-भन्मविद्वात् वरुणो मेध-
वर्धय हेतुभूत, व च आलङ्कारिसमूह प्रविद्ध ।

‘सुखदा’ (ट) च ‘परिस्त्रव’ धारया चर ॥ ७ ॥

अध्यायः

समहीयकृषि, गायत्रीछन्द, पवमानोदेवता ।

६ । ८ ३८ २ २४ २ २ ३ १ २

एनाविद्यान्वयश्चक्षुः सानिमानुपायान् ।

सिपासग्लोबनामदे ॥ ३ ॥

‘एता’ एतेनाच्चेन सोमेन ‘मानुषाया’ मनुष्याया
‘विश्वानि’ ‘द्युष्मानि’ यानानि ‘अर्यः’ अभिगच्छन्तः ‘सिपा-
सन्तः’ संभोक्तमिच्छन्तश्च वयं ‘वनामहे’ भवामहे ॥८॥

५४ नवमी

विष्णुना यस्मिन् देवता आत्मानमेवाह—आत्मा एव ऋषि ।

214 224 234 244

शुद्धमसिप्रयत्ननाभदतस्य-

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

पूर्वदेवेभ्योऽमृतस्यनाम ।

● ● ● ● ● ● ● ● ● ●

योमाददातिसद्देवमावद-

W E I S S

हमन्त्रमन्त्रसदन्तमन्त्रि ॥ ६ ॥

‘देवैस्यः’ पूर्वं अग्नि षडृणादि देवैस्य पुरा ‘अहम्’ इति

(२) 'यदतो मितराविधो वा, मितरोविधो वा, यददु ह्यलोति वा' इति नेदन्त्य १५०० ॥ १५०० ॥ १५०० ॥ 'वायुर्देवपिता देवता' इति च श्रूयते । ततो यदतो वायव इति सिद्ध्यति ।

देवता 'प्रसृतस्य' विनाश-रहितस्य 'ऋतस्य' सत्यस्य परब्रह्मणः
सम्बन्धिनी 'प्रथमजा अस्मि नाम' प्रथमत एवोत्पन्ना भवामि
खनु । 'यः' पुमान् 'मां ददाति' अवरूपां माम् अतिष्णा-
दिभ्यो ददाति 'स इत्' स एव 'एव' परिदृश्यमान-प्रकारेण
'आवत्' अवति सर्वान् प्राणिनी रक्षति । यस्तु लोभ युक्त-मन्
प्राणिभ्योऽन्नमदत्वा स्वयमेव तदन्नमसि । 'अन्नम् अदत्त'
नानाविधान्नमन्नं तं लोभिनम् 'अन्नमन्नम्' अन्न देवता
'अस्मि' भक्षयामि विनाशयामोत्तर्यः ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ।

—:•○:—

अथ—द्वितीयखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

श्रुतकृत् ऋषिः, इन्द्रोदेवता, गायत्रीछन्दः ।

० १ १

१ २ १ १

१

त्वमेतदधारयकृष्णासुरोहिणीषु च ।

१ २

१ २ १ १

परुष्णीषु रुशत्पयः ॥ १० ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र ! 'कृष्णासु' कृष्ण-
वर्णासु गोषु । 'तथा रोहिणीषु च' ["वर्णादनुदात्ताच्चोपधा-
त्तोन इति ङीप्) रोहितवर्णासु ['परुष्णीषु' परुष्णी पर्वव-
तोति यास्कः] पर्वशः पर्वशो जानावर्णासु च गोषु 'रुशत्'
[रोचतेर्दीप्ति-कर्मणः] दीप्यमानं श्वेतम् 'एतत्' परिदृश्य-

मानं 'पयः' क्षीरं त्वम् 'सधारयः' धारयसि । तद्ध्यात्-तत्-
पूजयाम इति समन्वयः ॥ १० ॥

अथ द्वितीया ।

पवित्रकृषि, जगतीच्छन्दः, पवमानो देवता ।

अरुक्षदिति त्वेतां पवित्रो दृष्टवानृषिः ।

पवमानो देवता आच्छन्द्य जगती सूता ॥

११ २१, १ १२ १ २१ १ ११

अरुक्षच्चदुषसः पृथिरग्निय उच्चा मिमेति भु-

१ २१ १ १ २

वनेषु वाजयुः । मायाविनोसमिरे अस्व-

१ १ २ १ २ २ १ २

माययानृचक्षसः पितरोगर्भमादधुः ॥ ११ ॥

['उपसः' मध्यस्थो 'पृथिः' प्रादिस्त्रः (ठ) [पृथिरादित्यो
भवति, प्राश्रुत एनं वर्षं इति नैरुक्ताः] । 'पयिषः' पयाः
सुख्यः सोमः 'अरुक्षत्' रोचयति । स 'उच्चा' जलस्य सेता
पृथिव्यः सन् 'मिमेति' धृष्टं प्रस्थापते । 'भुवनेषु' भूतजातेषु
'वाजयुः' तेषामवमिच्छन् ; 'मायाविनः' माया प्रज्ञा तदन्तो
देवाः 'अस्व' सोमस्य 'मायया' प्रज्ञया 'ममिरे' निर्मितवन्तः
[सोमस्य एकोकांश-पानवशात् चान्द्रादयः स्व-स्व-ध्यापारेण
जगत् सृजन्तीत्यर्थः] । तस्य 'अस्व' मायया 'नृचक्षसः' नृणां

(११) "मिमेति भुवनेषु"—"विमर्ति भुवनानि—"इति
साम्प्रत्ययः पाठभेदः

(२) 'पृथिरादिष्ठापुषादिस्त्र' इति च नैरुक्ता २५. ११. २.

अथ वधो ॥

नियुत्वानिति वायवी वायु गृह्यमदोऽनवधीत् ।

१ १ २ २

१ २ १ २ १ २

नियुत्वान्वायवागह्ययश्शुकोऽथयामि ते ।

१ २

१ २ १ २

गन्तासिः सुन्वतो गृहम् ॥ १५ ॥

इ 'वायो' (त) 'नियुत्वान्' नियुतो वायनानि वायो (नियुतो वायोरिति निघण्टुः) तैर्युक्त्स्व 'वागहि' वागच्छ । 'यय' 'युक्' दीपमान सोम 'ते' तुभ्यम् 'ययामि' (वाम कर्मणि लुङि इयम्) नियतो गृहीत वासीत् । इत 'सुन्वत' सोमामिषयं कुर्वती यजमानस्य 'यय' 'गन्तासि' यातोऽपि ॥ १५ ॥

अथ सप्तमी ।

नृमेषपुनर्मेषौ वाहपो ऐन्द्रा चतुष्टुम ।

१ २ २ २

१ २

१ १ २

यज्जायथाऽपूर्यमषवन्वृष इत्याय ।

१ २ २ १ २

२ १ २

३ १ १ २

१

तत्तृषिवीमप्रययस्तदस्मात्ततोदिवम् ॥ १६ ॥

इ 'अपूर्व' । तप्तो व्यतिष्ठेन पूर्वेण वर्जित । इ 'मघ

* "गतामि" इति ऋग्वेदपाठः ।

(४) 'वायुवोऽनवधीतौ साह्य यदि ययय' - इत्यादि मेरुश्रु २४० ॥

वन् ।' मइनोयतम । धनवविन्द । 'हवहवाय' (घ) वृत्रासुर-
हननाय 'यद्' यदा त्वं 'कायघा' उत्पद्य प्रादुर्भूतोऽसि
'तत्' तदानीमेव 'प्रविर्वी' प्रथमानाम् 'अप्रथय' प्रसिद्धां दृढा-
मकरो । 'उत' अपिच 'दिव' द्या द्युलोक अस्तरिचेण
'सप्तधा' निरुद्धमकार्षी (दृढं वीर्यं त्वदन्यस्य न भवती-
त्यनेन द्योतयितुम् अपूर्व्येति पदम्) ॥ १६ ॥

इति द्वितीयः खण्डः ।

अथ तृतीयखण्डे—

मेषा प्रथमा ।

वामदेवकृपि प्रोक्तो मयीत्यस्याः प्रजापतिः ।

देवतास्यास्तन्मन्त्रोऽनुष्टुप सद्य इतीरितम् ।

१ २ २ ३ ० १ १ २ २ २ ० २ १ २ १ २

सयिवर्चाश्चपोयशोयोवन्नस्ययत्पवः ।

१ २ २ १ २ २ १ २ १ १ २

परमेष्ठौमजापतिर्दिविद्यामिवहृष्टु ॥ १७ ॥

'परमेष्ठौ' परमे शोके तिष्ठतीति परमेष्ठौ प्रजापति (२)

'दिवि' द्योतमाने स्त्रौ 'द्यामिव' द्योतमाना कान्तिमिव ।

(घ) 'वृत्रासुर कर्षे'—रक्षातुमदान वृत्रघ्नो वा य वा य वृ-
त्रासुरिन्द्र कर्षेव गत् इति नैरुक्तम् इका० उक्ता० १०५० । 'वृत्रघ्नो
मेवकृप'—इति वृत्रघ्नमर्थम् ।

(२) 'मजापति' मजाया पाया मर्जायिता वा—इत्यादि नैरुक्तम्
इका० १०५० १०५१, १०५२ ।

‘मयि’ पयसीये मरीरे ‘वर्चः’ सैजः ब्रह्मास्यं ‘हृ’ हतु’ वर्हयतु ।
 ‘पयो’ अपिच ‘यमय’ ‘हृ’ हतु’ । ‘पयो’ विस्र । ‘यमय’
 यागस्य सम्बन्धि पतएव स उत्तमं ‘पयः’ इविलंघयमन् च
 हृ’ हतु ॥ १७ ॥

अथ द्वितीया ।

विदुमः पावमान्याः आर्हयिर्नोतमभामकः ।

१ १२ ३ १ २ १ २ २ १२३

सन्तेपद्याः सिसुवन्तुवाजाः संदृष्टान्यभि

३ १ २ २ १ २ १ १ २

मातिषाहः । आयायमानोश्चमृतायसोम

१ १२ १२ १ १ २

दिविथवाः सूक्ष्मानिधिष्व ॥ १८ ॥

इ ‘सोम !’ ‘अभिमातिषाहः’ अभिमातीनां गद्गुणां
 हन्तुः ‘ते’ तव एवंभूतं त्वां ‘पयांसि’ अपयार्थानि शीरादि
 ‘संयन्तु’ सङ्गच्छन्ताम् । तथा ‘वाजाः’ इविलंघयाम्भानि
 च त्वां सङ्गच्छन्ता ‘हृथानि’ ‘वीर्याणि’ च सङ्गच्छन्ताम् । इ
 सोम । त्वं ‘अमृताय’ धामनः अमृतत्वाय अमरत्वाय ‘या’
 समन्तात् वर्हमानः सन् ‘दिवि’ नभसि स्वर्गे ‘उत्तमानि’
 उन्नततमानि उत्कृष्टानि ‘अर्वांसि’ अमानि अस्त्राभिः
 भोक्तृस्थानि इविलंघयानि ‘धिष्व’ धारय (तं क्रिया-पदार्थ
 कर्तव्यमिति कर्मकः संप्रदानत्वात् पतुर्पथं प्रथो ॥ १८ ॥

अथ तृतीया ।

(अथादिकम् पूर्वेण)

१ १२ १२ २ २ २ २ २ १ २

त्वमिमांशोपधीः सोमविश्वारूपमपोधन-

१२ १ २ १२ १ २१
नयस्त्वंगाः । त्वमातनोः॥स्वान्तरिचं

१८ २८२ १८२१
 त्वं ज्योतिषावितमो ववर्ध ॥ १८ ॥

हे 'बोम' । 'त्वम्', 'हमा' भूया वर्तमाना 'विष्वा' मयी 'बोषधी' 'पञ्चमयः' उत्पादितवानसि । तथा 'त्वम्' 'अप' ताद्यामीषधीना कारणभूतानि वृष्ट्युदकानि अजनय । तथा 'त्व' 'जा' सर्वान् पशून् उदपादयः । 'उरु' विस्तृणोः 'अन्तरिक्ष' 'त्वम्' 'आतनोः' विस्वारितवानसि । तस्मिन् अन्तरिक्षे यत् 'तम' अक्षदृष्टि निरोधकम् अन्धकारं यदपि 'त्व' 'ज्योतिषा' आत्मीयेन प्रकारेण 'वि वर्य' विधिष्ट कृतवानसि । (वर्यं वृत्र वरये सिट्छलि, "अभूया ततश्च जगन्म वर्येति" निपात्यते) । १८ ।

पुष्प बाग

अग्निमीडे मधुच्छन्दा वायवेऽपाम्बिसंस्तुति ।

अग्निमोडे॥ पुरोहितं यज्ञस्य देवस्य त्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम् ॥ २० ॥

‘अग्नि’ नामकं देवम् ‘ईडे’ स्त्रीति (ईडन्तुताविति धातु, मत्वस्त्रास्य होषा प्रयुज्यमानत्वात् थर्ह होता स्त्रीमीति नभ्यते) कीदृशम् अग्निम् ? ‘यज्ञस्य पुरोहित’ यथा राज्ञ

* “आत्मो” “आत्मन्”—इति साधु ऋषि पाठो ।

• 'मीचे' इति सर्वेदपाठः ।

पुरोहितः तदमीष्टं सम्पादयति तथाम्निरपि यज्ञस्यापेक्षितं
होमं सम्पादयति । यद्वा यज्ञस्य सम्बन्धि पूर्वभागे षाड-
धनीयरूपेणावस्थितम् । पुनः कीदृशम् ? 'होतारमृत्विजम्'
(देवानां यज्ञेषु होत्रनामकमृत्विजमिरेव । तथाच श्रूयते—
"अग्निर्वै देवानां होवेति") । पुनरपि कीदृशम् ? 'रत्नधात-
मम्' यागरूपेषां रत्नानाम् अतिशयेन धारयितारं
पोषयितारम् ॥

अध्यामियद्दक्ष यास्को बहुधा निर्वचनं दर्शयति—“अद्यातो-
ऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं आख्यास्यामोऽग्निः
कक्षादण्यौर्भवति, अचं यज्ञेषु पण्यतेऽगं नयति सव्यममा-
मोऽक्तोपमो भवतीति स्त्रीलाटौर्विर्न क्तोपयति न छेद्यति
विभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति याक्पृथिरितादक्ताह्वाहा-
नीतात् स खल्वेते रकारमादत्ते मकारमनक्तोर्वा ददत्तेर्वा नीः
परस्तस्यैव भवति (०, ४, १^७) इति । २० ॥

अथ पञ्चमी ।

विदुभावामदेवोस्त्रीदग्निं वेत्तत्वतेति च ।

१२ १२४ १ २ २ २ २ १

तेमन्वतप्रथमन्नामगोनांविःसप्तप

२२ १८ २ २ १ २ २ २ ४ १८

रमन्नामजानन् । ताजानतीरभ्यनूय

२२ १ १ २ १ १८ १८ २ १ २

तच्चाग्निविर्भुवन्नरूखीर्यशसागावः ॥ २१ ॥

•“ताजानतीरभ्यनूयतया आविर्भुवन्नरूखीर्यशसागावः”—
इति इन्दोणाः । “ते मन्वत प्रथमं नाम गोनां विःसप्त परमं

हे 'यम्मे' । 'ते' स्तोत्र कुर्वाणा चक्षिरस 'मोना' गद्या
याचो मन्त्रश्चि नाम स्तुति साधकं शब्द भाव 'प्रथमं' पूर्वम्,
'यमन्वत' चप्रानत । यथास्तस्या वाच सत्यधीनि 'त्रि मत्त'
एकविंशतिभ्याकानि 'परम' परमास्तुत्कृष्टानि 'नाम'
नामानि स्तुतिसाधकानि स्तोत्राणि (भ्रातावेकवचनम्) ।
हन्तामि श, तानि च गायत्र्यादीनि जगत्स्थन्तानि सप्त, अति-
जगत्त्यादीनि अतिधृम्यन्तानि सप्त, कृतिप्रभृतोन्मुत्कृति
पर्यन्तानि सप्त) 'ज्ञानन्' चप्रानन् चनमतम् (एवविधच्छब्दो-
युक्तेमन्त्रेस्मिन्नुपचित्पद्ये) 'ताः' वाच 'ज्ञानती' सर्व
ज्ञानत्व 'ता' (स्त्रियन्ति मच्छब्दव्ययः काच प्रापयन्ति ता)
'अभ्यनूपत' चस्तुवन् । तत सूर्याख 'यशसा' तेजसा मह
'अदृष्टो' अदृष्टवर्णा 'गाव' 'आविर्भुवन्' प्रादुरभूवन् ।
(यद्वा 'ते' चक्षिरस 'प्रथम' पुरातन 'नाम' एहि सुगमि
गुणानु गन्धिनीति धेनु नामधेयम् 'यमन्वत' उद्यारयामासु ।
यथात् स्व भूतानि पाणिभिरपङ्क्तानि त्रि मत्त रत्नान्यविन्दन् ।
तत उद्यारित ज्ञानत्व 'गाव' अभ्य नूपत' हन्तारव सप्तक
शब्दप्रकुर्वत । तदानीमुवा प्रादुरभूदिति ॥२॥

यय पष्टी ।

इतोय विदुर्वाग्नेयो हृष्टा गृह्णमदेन ना ।

१ १८ २८ २ १ २ २ २ २ २

समन्यायन्त्युपयन्त्यन्याः समानम्ब्व

नाम ज्ञानन् । ता ज्ञानतीरभ्यनूपत चा आविर्भुवन् धेनोणि
परमाणि विन्दन् । तज्ज्ञानतीरभ्यनूपत चा आविर्भुव दृष्टो
हंममम मो"—इति ३५३ ।

४ १२

२

२ १ २

नद्यस्मृयन्ति । तमूयुचिःशुचयोदौ

२ १ २ २ १२ १२ २ १ २ १ २

दिवाऽसमपात्रपातमुपयन्त्यापः ॥ २२ ॥

‘यन्त्याः’ वर्षाणाम् ‘चापः’ ‘संयन्ति’ भूम्नां सङ्गच्छन्ते
 ‘यन्त्याः’ च ‘पूर्वे’ तत्रावस्थिताः ‘उपयन्ति’ उपगच्छन्ति । ता
 मर्वा चापः ‘समानं’ सङ्ग ‘नद्यः’ नदी भूत्वा ‘ऊर्ध्वं’ संसुद्धमध्ये
 वर्त्तमानं बडवानलं ‘पृथन्ति’ प्रीथयन्ति (पृथ प्रीथने तौदा-
 दिक) ‘तमु’ तमेव ‘अपात्रपातम्’ ‘शुचि’ निर्मल ‘दोदिर्वांसं’
 दौष्यमानं [दोदिवेति छान्दसो दीप्तिकर्मा खिटः कसुः । यस्मै
 काजाहमामिति नियमादङ्गभाक् । छन्दमीवेति यत्तद्व्यमिति
 वचनाद्विवचनाभावः । एवंभूतं] ‘शुचयः’ यथाः ‘चापः’
 उपयन्ति’ समीपे गच्छन्ति ॥

एष हि वैद्युताम्बिरूपेण मेघे वर्त्तमानोऽध्मान् पञ्जीव्रन-
 दिति बुद्ध्या बडवानलरूपेण वर्त्तमानं तं पर्युपामत इत्यर्थः ।
 यदा यन्त्या एकधनास्या ‘चापः’ संयन्ति । चात्वानोत्करयो-
 र्मध्ये वसतीवरीभिः सङ्गच्छन्ते । यन्त्या वसतीवर्यास्या चापय
 उपयन्ति उपरि गच्छन्ति एकमत्र* भाक्ता भवन्ति । एताय
 मितित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तस्याध्य-दृष्टि-द्वारा नद्यो भूत्वा
 ऊर्ध्वं पृथन्तीत्यादि समानम् । एवं हि चापो वा चस्य ईश्वरं ययं
 पूर्वं यज्ञं यज्जाम इत्यादिको बह्वृचब्राह्मणविनियोगादावु-
 पपद्यते ॥ २२ ॥

* “अपात्रपातमुपयन्त्यापः”—“परितस्युरापः”—इति भास्व-
 ज्ञधः पाठ-भेदः ॥

अथ सप्तमी ।

असौदनुदुमा रात्रिं वामदेव ऋचानया ।

१८ १८१ । ११ १८ १८१ १८ १८

आप्रागाद्द्राघुवतिरङ्गः केतुं त्समीत्संति ।

१ २१ २१ १८ १ १ १ २ १ २१ १ १

अभूद्द्रानिवेशनौविश्वस्यवगतोरात्री ॥२३॥

‘अद्रा’ सूर्यप्रकाशसंज्ञाप निवारयन्ती सुखकरो ‘युवतिः’
तमसो मिययितो ‘रात्रिः’ ‘आप्रागाद्’ आभिमुख्येन
प्रगच्छति । ‘अङ्गः’ चन्द्रमसः ‘केतुन्’ रश्मीन् ‘त्समीत्संति’
सम्यग् वक्ष्यितुमिच्छति च । अतएव ‘अद्रा’कस्याप्यो रात्री
‘विश्वस्य’ सर्वस्य ‘जगतः’ ‘निवेशनौ’ निवेशकारिणो ‘अभूत्’
भवति । (अहनि स्वसम्यापारात् शिवान् सर्वप्राणिनः
स्वाययेत् स्नापयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ -

अथ अष्टमी ।

वैश्वानरं जगत्यास्तौद्वरदाजो वाहंसत्यः ॥

१ २१ १ २ १ २१ २४ १ २१ १ १

प्रक्षस्यष्ट्योऽश्रुपस्यनूमहः प्रनोवचो

१ २१ १ १ १ १ १ २१ १८

विदधाजातवेदसे । वैश्वानरायमतिर्न

१८ २१ १ १ १ १ १ २१ २१ १

व्यसेशुचिः सोमदूषपवतेचकरग्नये ॥२४॥

• “प्रक्षस्य” — “प्रक्षसा” - इति, “महः” - “सहः” - इति,
“प्रनोवचो” - “प्र नु वचम्” - इति, “जातवेदसे” - “जातवेदस” -
इति, “नश्यवे” “नश्यसि” - इति च साधुस्यः पाठ-भेदः ।

‘प्रघस्य’ संघस्य व्यासंस्व (यदा एवं इविर्घषमव-
तदतः) ‘हृण्य’ सेतुः ‘वरुषस्व’ पारोचमानस्व ‘वैश्वानराय’ (ध)
‘महः’ पूजायुक्तं वरुं तेजो वा ‘नु’ चिप्रं स्तौमि । पतएष
‘नः’ पञ्चदीयं ‘वचः’ वचनं ‘विदधे’ यामि ‘प्रयच्छति’ स्तौती-
त्यर्थः । ‘जातविदमे’ जातप्रज्ञाय जातधन्याय वा तमुद्दिग्येत्यर्थः ।
(उक्तमेव प्रकारान्तरेणादत्तदाह) ‘नवते’ नवतराय ‘वैश्वा-
नराय’ चम्पये ‘शुचिः’ निमंजा स्तोत्रपां योधयिषी वा ।
‘चारुः’ कल्याणी ‘मतिः’ ममगीया स्तुतिष ‘एवते’ मक्षजा-
गात् प्रभवति स्वयमेव मक्षतीत्यर्थः । ‘सोम एव’ यथा सोमो
दद्यापविवात् स्रवति तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ नवमी ।

एषा विष्टुप् वैष्णवेवो भरवार्जिन वीक्षिता ।

१ २ १ १८ १८ २१ १ १८ २८ १ १८

विष्टो देवाममष्टवन्तु यज्ञो मुभेरोदसौश्चपान्न

१८ १ १ १ १ १ १ १ १

प्राञ्चमन्म । मावोयचाएचिपरिषध्याणि

१ १४ १ १ १

वोचः सुमेधिहोच्यन्तमामदेम ॥ २५ ॥

‘विष्टे’ सर्वे देवाः ‘मम’ मदीयं ‘मन्म’ मननीयं ‘यज्ञ’
यज्ञनीयं पूजां ‘वोचि’ वा ‘मृत्तु’ गृहस्त्रित्यर्थः । ‘पपाच-
पात्’ मध्यस्थानीऽग्निष ‘उभे रोदमो’ द्वावा एविष्टो पञ्च-
दीयं स्तोत्रं मृत्तु वित्ते चक्रधारयन्तु ।

० “यज्ञ” — “यज्ञिया” — इति पाठो ।

(ध) वैश्वानरः वचाद् विष्टान् गतान् नवति इत्यादि नैरुप ३.१० ।

२१ २ २ २ २ १ २ २ १ २

प्रथमानिवज्जी । अहन्नहिमन्वयस्तु

२ २ २ १ २ १ २ १ २

स्तदप्रवक्षणाभिनत्यवतानाम् ॥२७॥

‘वज्जी’ वज्रयुक्त इन्द्रः ‘प्रथमानि’ पूर्वमिदानीं सुग्यानि वा
‘यानि’ ‘वीर्याणि’ पराक्रमयुक्तानि ‘कर्माणि’ चकार । तस्य
‘इन्द्रस्य’ तानि वीर्याणि । ‘हु’ विप्रं ‘प्रवोचं’ प्रव्रवीमि ।
कानि वीर्याणीति । तदुच्यते—‘अहि’ मेषम् ‘अहन्’ हतवान् ।
तदेतदेकं ‘वीर्यम्’ । ‘अनु’ पश्चाद् ‘अपो’ जलानि ‘ततर्द’
हिंसितवान् भूमौ पातितवानित्यर्थः । इदं द्वितीय वीर्यम् ।
‘पर्वतानां’ सम्बन्धिनीः ‘वक्षणाः’ प्रवक्ष्यमाणानां नदीः ‘प्राभि-
मत’ कृतव्ययकर्षणेन प्रवाहितवानित्यर्थः । इदं तृतीय
वीर्यम् ॥ २७ ॥

अथ द्वादशी ।

विष्णामिन्नक्तविशिष्टपृष्ठन्दस्वग्निरिति द्वयोः ।

सप्तसन्धेः स्तुतिः पूर्वा स्तुतिः सप्तोत्पन्नात्मनः ॥

१ १ २ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २ २

अग्निरस्मिन्नग्निनाजातवेदाधृतं वै चक्षु

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

रस्यतमश्वासन् । निघातुरर्काणिषो

१ १ २ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

विमानोजस्रं ० ज्योतिर्हविरस्मि सर्व ॥२८॥

मात्रातुल्य परतत्त्व स्वरूपोऽग्निः स्वात्मनः सर्वात्मनः
सर्वात्मकत्वानुभवम् अस्मात्सचि आविष्करोति—

हे कुशिका । भोज्य भोग्य भावेन द्विविधम् इदं सर्वं
जगत् । “एतावदा इदमेव चैवावादय सोम एवायमग्नि
रनाद,” इति श्रुते । तत्र सजस भोज्य-वर्गं रूपेणावादोऽग्निः ।
स च अग्निवाय्वादिव्य भेदेन तेषां भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्ष-
द्युलोकानधितिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके—“स चैवात्मानं
व्यकुर्वतादित्य द्वितीयं वायुं तृतीयम्” इति ।

तत्र सो ‘ऽग्निः’ अहं ‘जन्मना’ एव ‘जातवेदा’ ‘अक्षि’
अवयमननादि माधन मेरपेक्षेण स्वभावतएव साक्षात्कृत
पर तत्त्वस्वरूपोऽग्निः । ‘एतं मे अक्षु’ यदेतद्विषयावभासक
मम अभावभूतव्यकायात्मकं अक्षु तद् एतन् इदानीं मत्पन्त
दीप्तम् । यदेतद् अक्षतं कर्मफलं दिव्यादि विविध-
विषयोपभोगात्मकं तन्मे मम आसवास्थे वर्त्तते । सकल-
भोज्य वर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । (एव स्वात्मनः पृथि-
व्यधिष्ठातृ रूपता मभिधाय वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह)
अर्को जगत्, सृष्टा प्राण । “सोर्चव” परतत्त्वार्थत आपो
जायन्तार्चतैव निवमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वमिति श्रुते ।
स प्राण अहं त्रिधातु चिदात्मानं विमन्त्र तत्र वाय्वात्मना
‘रजसः’ अन्तरिक्षस्य ‘विमान’ विमाता अधिष्ठाताभिः । (तथा
आदित्यरूपस्य द्युलोकधिष्ठातृतामाह—) ‘अजस्रं ज्योति’
अनुपचीय निव्व वेज प्रकाशात्मा द्युलोकधिष्ठाता आदि-
व्योऽप्यहं मक्षि । (एव भोज्य रूपता मात्मनोऽनुसन्धाय भो-
ग्य रूपता मायानुसन्धत्ते । यत् हविर्मोग्यं प्रसिद्धं मक्षि तत्सर्वं
मप्यहं मवाप्सि ॥

यद्वा । अहं ‘मक्षि रश्मि देवानां हवि प्रापयात्’ अहं

नादिगुण-युक्तोऽस्मि । किञ्च, 'अभ्यना' उत्पत्त्या 'जातवेदाः'
जातज्ञानोऽस्मि । उत्पत्ति-चक्षु एव सर्वज्ञोऽहं मस्मि । पश्य
जातं सर्वं स्वात्मतया वेत्तीति जातवेदाः सर्वात्मक इत्यर्थः ।
तत् कथम् ? इत्युच्यते—'वृत्' मे चक्षुः यदेतद् वृत्तं प्रमिद-
मस्ति तन्मे चक्षुः-स्वानुभवम्, यथाशोके चक्षुर्भांसकम् एवं वृत्त-
मपि प्रचितं व्याचक्षुःसुत्पादयत मम भासकम् । 'अमृतं'
प्रभारूपं । यदेतत् मयिनामि ज्योतिः 'मे' मम 'वासन्'
आस्ये वर्तते । 'विधातुः' प्राचापानव्यानात्मकस्त्रिधा वर्त-
मानोऽर्कोऽर्धनीयो यः प्राचीऽस्ति सोऽष्टमिवास्ति । तथा
'रजसः' चत्वारिंशस्त्र 'विमानः' विशेषेण माता परिच्छेत्ता
वायुद्याह मस्मि । किञ्च । 'वज्रसं ज्योतिः' नैरन्तर्येण तापकः
सूर्यस्याह मस्मि । किं बहुना । आत्म-पुरोडाशादि-रूपं यदे-
तद्वि रस्ति तदुपलक्षितं तत्सर्वं मध्यहमस्मि ('सर्वं' खल्विदं
ब्रह्मेति श्रुतेः) तमनेकधा चरन्तेः सर्वात्मकत्व-प्रतिपादनेन पर-
ब्रह्मस्य सुखं भवति । २८ ॥

अथ त्रयोदशी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रात्यग्निर्विपोष्यत्र* पदं वै पाति यज्ञ

१० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

श्चरणसूर्यस्य । पातिनाभासप्रशौर्या-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यमग्निः पाति देवानामुपमादृष्ट्यः ॥ २९ ॥

'अग्निः' 'वै.' बन्ध्याः सर्वत्र घ्रातायाः 'विपः' भूम्याः

* "प्रात्यग्निर्विपोष्यत्र"- "पाति प्रियं विपोष्यम्"-इति
पाठो ॥ ११७ ॥

‘स्य’ मुख्य ‘पद’ स्थानं ‘पाति’ रक्षति । ‘यज्ञः’ महान्
 अग्निः ‘सूर्यस्य’ ‘चरच’ चरत्त्वेनेति चरणमन्तरिक्षं ‘पाति’ ।
 ‘नाभा’ नामौ अन्तरिक्षस्य मध्ये ‘सप्त शीर्षाण’ सप्तगणं मरु-
 द्दणं ‘पाति’ । ‘ऋषः’ दर्शनीयोऽयम् ‘अग्निः’ ‘देवानाम्’
 ‘उपमादम्’ उपमादकं यज्ञं ‘पाति’ रक्षति ॥ २८ ॥

इति तृतीयः खण्डः ।

—

अथ—चतुर्थखण्डे—

सेवा प्रथमा ।

वामदेवकृपिः पंक्तिध्वजस्त्वग्न इति द्वयोः ।

आग्नेयी प्रथमर्चया द्वितीया दृश्यते तयोः ।

१ २

२ १ २ २

‘भ्राजन्त्यग्ने’ समिध्यानदौदिवो जिह्वाचरत्यं

१ २ १ २

१८ २८

२ १ २

१ २ २ १८

तरासनि । सत्त्वं नो अग्ने पयसा वसुविद्रुयिं

२८ १ १ २

वर्चोदधेदाः ॥ ३० ॥

‘समिधान’ ऋत्विग्निः समिध्यमान । दौप्त । हे ‘आग्ने’ ।

‘भ्राजन्ती’ प्रकाशमाना ‘आसनि’ आग्ने ‘अन्तर्’ मध्ये स्थिता

त्वदीया ‘जिह्वा’ हवींषि ‘चरति’ मधयति । हे ‘अग्ने’ !

‘वसुवित्’ ! धनसम्पत् ! त्वं ‘नः’ अस्माभ्यं ‘पयसा’ अग्नेन

मह ‘रयि’ रमणीयं धनं ‘दृष्टे’ दर्शनाय ‘वर्चः’ तेजस तेज-

स्वित् वा ‘अदाः’ देहि ॥ ३० ॥

चतुर्थः द्वितीयः ।

१ १८ १८ १ १८ १८ १ १८ १८

वसंतद्वन्द्वरन्त्योष्णद्वन्द्वरन्त्यः । वर्षाण्यनु

१ १८ १ १८ १८ १ १८ १८

शरदोष्णमंतःशिशिरद्वन्द्वरन्त्यः ॥ ३१ ॥

‘वसन्तः द्वा’ वसन्त एव चैव-वैशाखरूपवसन्त ऋतुर्व
‘रन्त्यः’ रमणीयः भवति । ‘शीत द्वा’ श्वेताश्विद्वन्द्वो शीत-
ऋतुर्व ‘रन्त्यः’ रमणीयः । ‘वर्षाणि’ वर्षाण्यद्वय भाद्रपद-
रूपेणावयवीभूतः भाद्रपद ऋतुर्व ‘रन्त्यः’ रमणीयः । ‘तामानु’
‘शरदः’ चाश्विनकार्तिर्द्वयरूपेणावयवीभूतः ऋतुः ‘रन्त्यः’ रम-
णीयः । ‘हेमन्तः’ मार्गशीर्ष-पौषरूप एव ‘रन्त्यः’ रमणीयः ।
‘शिशिर द्वा’ माघ-फाल्गुनरूप एव ‘रन्त्यः’ रमणीयः ॥ ३१ ॥

चतुर्थः द्वितीयः ।

१ १८ १ १८ १ १८ १ १८

सहस्रयोर्धाः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रमातृ ।

१८ १८ १ १८ १ १८ १ १८

सभूमिर्धस्यती (१) दृत्वात्यतिदृग्मागुलम् ॥ ३२ ॥

मय-प्रादि-ममदि-द्वयोः सङ्ख्यान्तदेर्धा विगङ्गाणां यः
पुरुषः सोऽयं ‘सहस्रयोर्धाः’ (सहस्र दृग्मागुलपञ्चनम्यात्)
यज्जलेः प्रियोभिर्गङ्गा इत्यर्थः । यानि मये प्रादिनां विगङ्गा
तानि मया विगङ्गाणां प्रादित्यादीनामेवेति सहस्र सोऽं-
तम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रमादत्वं च । स पुरुषः ‘भूमि’
सङ्ख्यान्त-सोऽयं-द्वयोः मय-त ‘वा’ ममजात् ‘हन्ता’ परिधीय
दमादुन परिधीयं दाम् ‘दृत्वात्यतिदृग्’ चतिसहस्र मय-जितः ।

(१) ‘सिद्धमती’-इति क० ।

(दयादुनमित्युपलक्षणं) मद्याष्टादहिरपि सर्वतो व्याप्याव-
स्थित इत्यर्थः । ३२ ।

अथ चतुर्थी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

चिदादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामभवत्पुनः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तथाविष्वङ् व्यक्तामदशनानशने अभि(२) ॥३३॥

योऽयं 'त्रिपात् पुरुषः' ससार स्वयं-रहितः बहुल स्वरूप
सोऽयम् 'ऊर्ध्वं उदैत्' अस्मादज्ञान कार्यात्संसारोद्भिर्भूतः सन्
तत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् । 'अस्य' योऽयं
'पादः' लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टि-मंहा-
राभ्यां पुनः पुनरागच्छदिति (अस्मिन् सर्वस्य जगतः परमात्म-
सौम्यत्वं भगवताप्युक्तं—“विष्टम्याहमिदं कृतस्त्रमेकाग्र्येन स्थितो
जगदिति”) तथा मायायामागत्यानन्तरं 'विष्वङ्' देव तिर्य-
गादि-रूपेण विविधः सन् 'व्यक्तामत्' व्याप्तवान् । किं
कृत्वा ? 'अशनानशने' अभिलक्ष्य अशनं भोजनादि धव-
हारीयेतं चेतनं प्राणि-जातम्, अशनं तद्रहितमचेतनं गिरि-
नद्यादिकम् । तदुभयथा यथा स्यात्तथा अयमेव विविधो
भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः । ३३ ।

अथ पञ्चमी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पुरुष(३) एवेद ए सर्वं यद्भूतं यच्च माव्यम्(४) ।

(२) “ततो विष्वङ् व्यक्तामत् आशनानशने अभि” इ०

(३) “पुरुषवेद”—(४) “यच्च माव्यम्”—

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

पादोऽस्य सर्वाभूतानि निपादस्यामृतं दिवि (५) ॥ ३४ ॥

यत् 'इदं' वर्त्तमानं जगत् तत् 'सर्वे' 'पुरुष एव' । 'यद्' तम् 'उत्पन्नं' जगत् 'यच्च माय्यं' भविष्यन्नजत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन् काले वर्त्तमानाः प्राचिनः सर्वेऽपि चरा-चरात्मकपुरुषस्यावयवा तथैव गतानामिमीरपि कल्पयोर्दृष्ट्यमित्यभिप्रायः । एतदेवोभयं स्पष्टीक्रियते—'यस्य' पुरुषस्य 'सर्वाणि भूतानि' आसन्नवर्त्तमानि प्राणि-जातानि 'पाद' चतुर्थोऽयः । 'यस्य' पुरुषस्यावशिष्ट 'त्रिपात्' स्वरूपम् 'अमृतं' 'विनाश रहितं' सत् 'दिवि' द्यौतनामके स्वरूपे अवतिष्ठत इति शेषः । (यद्यपि "सत्यं" ज्ञानमनन्त ब्रह्म" इत्यनन्तस्य परब्रह्मस्योद्गीयदन्तत्वाभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं, तथापि जगदिदं ब्रह्म-स्वरूपापेक्षया अस्यमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपचारः ॥ ३४ ॥

अथ ब्रह्मी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

तावानस्य (६) महिमा ततो (७) ज्यायाश्च पूरयः (८)

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ ३५ ॥

अतीतानामतवर्त्तमान रूप जगदाद्याधारे योऽक्षि 'तावान्' सर्वोऽपि 'यस्य' पुरुषस्य 'महिमा' स्वरूप-मामर्थ्य-

(५) "उतामृतत्वेत्यादि" ऋ० ।

(६) "तावानस्य"—(७) "अतीत्यायां"—

(८) "पादोऽस्येत्यादि" ऋ० ।

अथ नयमी ।

अनुष्टुप्छन्द । इन्द्रो देवता । वामदेव ऋषि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

हरीतन्द्रश्मश्रूण्युतोतेहरितौहरी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

तंत्वास्तुवन्तिकवयःपुरुषाभोवनर्गवः ॥३८॥

हे 'इन्द्र' । 'ते' तव 'श्मश्रूणि' 'हरी' सोम घनेन हरित
वर्णानि [तथाच श्रूयते—'इन्द्र श्मश्रूणि हरितामि प्रश्रुत'
इति । "येष्टुमि बहुलम्" इति हरि गव्यात्परस्य गेर्लुक्]
'उतो' अपिच । 'ते' 'हरी' अश्वौ 'हरितौ' हरिद्वर्णौ ।
'कवय' मिधाविन 'पुरुषाम' पुरुषा 'वनर्गव' वननीया
मश्वजनौया श्वेवनीया गार्वा श्वेषा ते वनर्गव [मध्यरिपञ्च
न्दमः । गोस्त्रियोरिति छन्दस्त्व] तादृश कवय 'त' 'त्वा' त्वा
स्तुवन्ति ॥ ३८ ॥

अथ दशमी ।

वामदेव ऋषि । अनुष्टुप्छन्द । आश्वामने विनियोज्या ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

यद्वर्चोहिरण्यस्ययद्वावर्चोगवामुत । सत्यस्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

ब्रह्मणोवर्चस्तेनमासप्सृज्वामसि ॥३९॥

'हिरण्यस्य' इति रमणीयस्य एतवामकस्य 'यद्वर्च' तेजो
ऽस्ति । 'यद्वा' अपिच । 'गवाम्' एतवामकाना 'यद्वर्च'
तेजोऽस्ति । 'उत' अपिच । 'सत्यस्य' सर्वे, सम्प्रत्य 'ब्रह्मण'
यद्वर्चाऽस्ति तेन ते 'मा' 'सप्तजामसि' सम्पादयाम । धन
वन्त पशुमन्त योधिया भवेमेति तात्पर्याये । ३९ ।

अथ एकादशी ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सहस्रं नन्दन्द्रदध्योर्जशे ह्यस्य महतो विरप्-

२ २ २ ११ २२ २ १ २ २ २ २ १
शिन् । क्रतुन्ननृस्तस्य विरचवाकंष्टवेपुश

२ १ २
तून्सुहनाकृषि नः ॥४०॥

हे 'विरप्शिन्' । विशेषेण रपणं सत्यं वचनं तदस्यास्तीति विरप्शी, तस्य सम्बोधनं हे विरप्शिन् । विशेषेण स्त्रीत्वविषये मल्लवाप्य । 'इन्द्र' । 'ति' तय 'सह' । यत्प्रणामभिभयनरूपम् 'धोज' बल 'नः' प्रसन्नस्य 'दधि' (ददाति श्वाभ्यसं रूपं लोडि हेर्धिभावादिना) यस्मात् त्वं तस्य 'स्य' 'महतः' बलस्य 'इमे' ईश्वरो भवसि । यतो हे इन्द्र । 'नः' यस्मात् 'क्रतु न' यत्प्रमिव 'मृत्त' धर्म 'स्य विरम्' यतिशयेन प्रहृष्टं 'वाज' बलं च 'कृषि' कुक्षे । किञ्च मोक्षार्थात् 'शून्' 'हवेषु' आवरकेषु उपायेषु 'कृषि' कुक्षे ॥ ४० ॥

अथ द्वादशी ।

२ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २
सहर्षभाः सहवत्सा उदेत विश्वारूपाणि विभ्र

२ २ २ २ २ १ २ २ २ २ १ २
तीक्ष्णभीः । उरुः पुरयं वो अस्तु लोक इमा

२२ २ २ २ १ २
आपः सुप्रपाशा इहस्त ॥४१॥

हे 'सहर्षभा' । हर्षभैः सहिता । 'सहवत्साः' । दत्तैः ।

सहिता' । गायः । 'द्यूतो.' साथं प्रातः काले द्विविधात्सू-
धासि यासा ता द्यूधौ द्यूध्रा । 'विष्ठा' सर्वाणि नाना-
रूपाणि विधत्तौ.' विधत्त, यूयम् 'उदेत' उदहृत ससृष्टा.
सत्य. आगच्छत । किञ्च । 'उरु' बहु 'पृथु' विस्तोर्ण (उरु
पृथुरिति शब्दाभ्याम् आद्याम-विस्तारी उच्यते । 'अथ लोक'
'व' युष्माकम् 'अस्तु' भवतु । 'इमा आप.' 'इह' लोके
भूतस्य अस्मिन् स्थाने 'सुप्रपाणा.' सुखेन प्रकर्षेण पातु शोभ्या'
'मन्तु तस्मादिह बहोभूता. 'स्तु' भवतु उपविशतेति पूर्वम्
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

इति चतुर्थः खण्डः ।

अथ पञ्चमे खण्डे—

अथ प्रथमा ।

चतुर्दशान् आयू पीत्याद्यास्तत्र जगत्त्वमी ।
विभ्रादत्रिष्टुप्निवमिति गायत्र्यो हादशेतरा ।
आद्यान्ने पवमानस्य क्षुतिः सौर्यस्तवोदयः ।
ऋषीणां विप्रकीर्णत्वात्तत्र तस्माभिदधत्ते ।
प्रते वैश्वानसा एव दृष्टवन्तो महर्षयः ।

१ १ १ १

१ १ १ १

अग्न्यायूँऽपिपवसश्चासुवोर्जमिपंचनः ।

१ १ १

१ १ १

आरेजावस्वदुच्छुनाम् ॥ ४२ ॥

हे 'अग्ने' । पवमान रूपः । अस्माकमायूँषि अन्त्यायेतन्नाम
कानि वा 'पवसे' अस्मिन् 'नः' अस्माकम् 'ऊर्जम्' अस्मत्

‘इयम्’ च ‘च’ च ‘वासु’ आभिमुख्येन प्रेरय । किञ्च ।
 ‘दुच्छूनां’ (रघोनामैतत्) रघासि ‘भारे’ अक्षसो दूर तत्र
 ‘बाधस्’ सम्पीडय ॥ ४२ ॥

अथ दितोया ।

बभ्राण्नामक यता तु सूर्यपुत्री ददर्य सः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

विभ्राद्दृष्टपिवतुसोम्यंमध्यायुर्दधद्यज्ञपता

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वविद्धुतम् । वातवृतोयोश्चभिरक्षतिसनामजाः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पिपत्तिर्वहुधाविराजति ॥४३॥

‘विभ्राद्’ विभ्राजमानः विमेषेण दीप्यमानः सूर्यः
 ‘वृषत्’ परिहृद् ‘सोम्य’ सोममय ‘मधु’ पिवतु । किं कुर्वन् ?
 ‘यज्ञपती’ यज्ञमानी ‘वविद्धुतम्’ अकुटिलम् अक्षय्यकम् आयु-
 र्दधत् अथ वा कुर्वन् । ‘यः’ सूर्यः ‘वातवृतः’ वातेन वायुना
 प्रेर्यमाणः सन् ‘जना’ आजना स्वमेव अभिरक्षति सर्वं
 जगदभिमन्यन् पालयति (राशि चक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्य-
 स्यापि तत्रैवैतन्म) स सूर्यः ‘प्रजाः’ पिपत्तिं (१०) हृष्टादि
 प्रदानेन पूरयति पासयति वा ‘बहुधा’ ‘विराजति’ विमेषेण
 दीप्यते च ॥ ४३ ॥

अथ दतीयाः ।

कुब्जः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

चित्रं देवानामुदगादनौकंचक्षुर्मित्रस्यवरण-

(१०) ‘पिपत्तिं’-‘पुषोव’-इति, ‘बहुधा’ ‘पुष्पा’
 इति च पाठौ ।

१ २ ३ १ २- ३२ ३ १ २३ १
 द्याम्नेः । आप्राद्यावापृथिवीअन्तरिक्षसू-

३३ १८ २२ ३ १ २

र्वआत्मानगतस्तस्युपस्य ॥४४॥

‘देशानां’ दोष्यतीति देवा रक्षायाः, तेषां देवानामेव वा
 प्रतिष्ठानाम् ‘वनोक’ तेजःसमूह रूप ‘चित्तम्’ आद्यर्थ-कार
 सूर्यमण्डलम् ‘उदगात्’ ‘उदयाचलं प्रयासोत् । कौद्वयं ?
 ‘मित्तस्य वरुणस्याम्नेष’ (चक्षुःपल्लवमेतत्) एतदुपलक्षि-
 तानां जगतां ‘चक्षुः’ प्रकाशकं चक्षुरिन्द्रियस्यानोर्यं वा । उदय
 प्राप्यैव ‘द्यावापृथिवी’ दिवं च पृथिवीं च अन्तरिक्षं च ‘आप्राः’
 स्वकीयेन तेजसा ‘आ’ समस्तात् अपूरयत् । रूढगभूत मण्ड-
 लात्तरवतीं सूर्यः अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः परमात्मा
 ‘जगतः’ जङ्गमस्य ‘तस्युपस्य’ स्थावरस्य च ‘आत्मा’ स्वरूप-भूतः
 न हि सर्वस्य स्थावर-जङ्गमात्मकस्य कार्य-वर्गस्य (कारणाच्च
 कार्यं नातिरिच्यते । तथाच यारमयस्य—“तदनन्धत्वमा-
 रभ्येण मृधादिभ्यः”-इति । यदा । स्थावर-जङ्गमात्मकस्य सर्व-
 प्राणि जातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वे जगत्
 पुनश्चेतन-युक्तं सत् संपन्नम्यते । तथाच श्रूयते—“योऽसौ तमो
 रुदिति सर्वेषां भूतानाम् । प्राणानादायोदेतीति ॥ ४४ ॥

अथ चतुर्थी ।

आयङ्गौः पृथिरित्यस्य सापराधी समैधत ।

प्रवक्षिष्यो भवेदासा विकल्पेनात्मदेवता ॥

१८

२२

३ १ १

३ १ २

आयंगौःपृथिरात्ममौदसदन्मातरं

१२ २-१२ २१ २ १

पुरः । पितरंचमयन्स्वः ॥४५॥

। 'गो' गमनशील 'पुत्रि' प्राष्टवर्ष व्याप्ततेजा 'चय' सूर्य 'प्राक्रमीत्' प्राक्रान्तवान् उदयाधस प्राप्तवानित्यर्थः । प्राक्रम्य च 'पुर' पुरस्तात् पूर्वस्था दिशि 'मातरं' सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्री 'भूमिम्' 'चमदत्' चासीदति प्राप्नोति (सदेष्ट्यान्दभो सेद् । छदित्वात् घुरेडादेश) तत 'पितरं' यामक द्युलोक, 'च' ग्रन्थादन्तरिक्षं 'मयन्' प्रकर्षेण शीघ्र गच्छन् 'स्व' स्व चरस्य गोभन गमनो भवति । यदा । पितरं स्वर्गलोकं प्रवर्त्तते ॥ ४५ ॥

अथ पञ्चमी ।

१ १ २ १४ २ १ २ २२

अन्तर्द्वरतिरोचनास्रप्राणादपानती ।

१४ २ १२ १२

व्यख्यन्महिषोदिवम् ॥४६॥

'स्र' सूर्यस्य 'रोचना' रोचमाना दीप्तिरन्तर्गरीर मध्ये मुख्य प्राणात्मना 'चरति' वर्त्तते । किं कुर्वती ? 'प्राणादपानती' (मुख्य प्राणस्य प्राणाद्या पञ्च हृत्तयः । तस्य प्राणनाडीभिर्द्वर्ध्व वायोर्निर्गमन) तदाविधाप्राणात् प्राणनादन्तरम् अपानती (अपाननं नाडीभिरवाहमुख वायो गमन) तत् कुर्वती (अपपूर्वादनितेर्भट गच्छ, यदादित्याच्छपो लुक् । उमितयेति डोष् । शतुरनुम इति न्या उदासत्वम्) ।

यदा । 'चन्त.' आवापयिष्योर्मध्ये "स्र" सूर्यस्य "रोचना" रोचमाना दीप्ति "चरति" गच्छति (स्र दीप्ती ।

अनुदानोत्तम हस्तादेरिति युक्) किं कुर्वती, “प्राणात्”
पाचनादुदयादनन्तरम् ‘अपानती’ सायाह्न समये पक्ष्म-
च्यती । (इदं दृष्ट्वा दीप्या युक्तं) अतएव ‘महिष’ महान्
सूर्यं ‘दिशम्’ अन्तरिक्ष उदयास्तमयोर्मध्ये ‘व्यस्यत्’ विषष्टे
प्रक्षामयति (महेरिषि महेष्टिष्यति चोषादिकृष्टिष्य-
प्रत्ययः) अचिद्विद्याम् ह्याम् ह्यान्मे मुक्तिं अस्मतिवर्तिष्यातीत्या-
दिना चुरहादेम ३४६३

अथ वक्षी ।

१ २४ २ १२ २ १२ ११२

विश्वामविराजतिवाक्पतंगायधौ

१ १२ २ ११ २

यते । प्रतिवस्तोरहद्युभिः ॥७॥

‘विश्वाम’ धामानि स्थानानि (वचनव्यत्ययः) ‘वस्तो’
पातरव्य अहारावस्थाववभूतानि । ‘अह’ गन्धोऽवधारणे ।
‘युभि’ सूर्यस्य दीप्तिभिरव्य विराजति विराजते विशेषेण
दीप्यते (व्यत्ययेनेकवचनम् । सुहृत्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते । पक्ष
द्वाराच पक्षद्वयाह्न) ‘पतङ्गाय’ पतति गच्छतीति पतङ्ग
सूर्यं तस्मै सूर्याय स्तुतिरूपा ‘वाक्’ ‘प्रतिधीयते’ प्रतिसुखं
स्तोत्रमभिर्विधीयते क्रियते [यदा वक्षी] अथ ‘विश्वत्
‘धाम’ धामानि (चटिकायिप्रायमेतत्) त्रिषष्टिका (अत्र
न्तमयोगे द्वितीया) एतावत्काञ्च ‘युभि’ दीप्तिभिरसी
सूर्यं ‘विराजति विशेषेण दीप्यते । तस्मिन् समये ‘वाक्’
त्रयीरूपा तस्मै ‘पतङ्गाय’ ‘प्रतिधीयते’ प्रतिसुखं प्राप्यते
॥ पूर्वं मेवत इत्यर्थः । [न्यूनं हि “अग्निं पूर्वाह्ने दिवि देव
ईयते, पशुर्वेदे तिष्ठति मध्ये पञ्च । वामवेदे नाक्षत्रवेदे
महीयते वेदेरग्न्याग्निभिरिति सूर्य” इति । यदा त्विह पृक्तं

भाष्येति शेषः । भाष्यस्तुतिस्तदा सूर्यामना सूर्यत इत्यवगम्यते
॥ ४७ ॥

अथ सप्तमी ।

अपत्येतावधोयमानक्षत्राण्यपमर्त्यकुम्भिः ।

११२ ११२

सुरायविश्वचक्षसे ॥ ४८ ॥

‘स्ये’ ‘तावुध’ ‘यथा’ प्रसिद्धास्तस्करा इव ‘नक्षत्राणि’
देवगैडरूपाणि (‘देवगैडा ये नक्षत्राणि’ इति श्रुत्यन्तरात्)
यद्वा, इह लोके मानुषा ये स्वर्गमाप्नुवन्ति ते नक्षत्ररूपेण
इह्यन्ते । तयाव—श्रूयते—‘यो वा इह यजते, यमुं च मीरं
नक्षते तच्चक्षवाणां नक्षत्रत्वम्’ इति । यद्वा, तेषां सुकृतिनां
ज्योतीर्वि नक्षत्राण्युच्यन्ते । ‘सुकृतां वा एतानि ज्योतीर्वि
नक्षत्राणि’ इत्युक्त्यायात् । यास्तस्करा—‘नक्षत्राणि नक्षते-
र्गतिकर्मणो निमाग न चक्षणीति च नक्षत्रत्वम्’ इति) यद्वा
विधानि नक्षत्राणि ‘चक्षुभिः’ रात्रिभिः सप्त ‘अपयन्ति’
अपगच्छन्ति । ‘विश्वचक्षसे’ विश्वस्य सर्वस्य प्रकाशकस्य
‘सुराय’ सूर्यस्य आगमन इदंति शेषः (तस्करा नक्षत्राणि च
रात्रिभिः सप्त सूर्य आगमिष्यन्तीत्याहुतायन्ती इत्यर्थः । तावु-
रिति स्तेननाम । तावुस्तस्कर इति तन्नामसु पाठात् । चक्षु-
रिति रात्रिनाम । यवन्ती चक्षुरिति तन्नामसु पाठात् ॥ ४८ ॥

अथाष्टमी

११२

११२

११२

११२

अष्टम्यन्त्र(१)स्यवेतयोविराज्यमोमनाए

अनु । आत्मन्तोऽन्मयोववा ॥४६॥

‘अम्’ सूत्र्यम् ‘केतवः’ प्रजापका ‘रश्मयोः’ दीप्तयः
‘जनान् अनुध्वज्वन्’ जनान् सर्वान् अनुक्रमेण प्रेषन्ति ।
सर्वं जयत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—‘भाजन्तः’
दीप्यमाना ‘अम्बय इव’ ॥ ४६ ॥

अथ नवमी ।

तरणिविम्बदर्शतोऽज्योतिष्कृद्दक्षि

सूर्य्य । विश्वमाभासिरोचनम् ॥५०॥

हे ‘सूर्य्ये’ त्वं ‘तरणिः’ प्रगल्भा चन्द्रेण गन्तुमशक्यस्य
‘इतोऽध्वनो यन्तामि’ (तथाच आर्षदे—‘योजनानां’ सङ्ख्ये
‘हे मते हे च योजने’ एकेन निमित्तादेन क्रमेणार्थे नमोऽस्तुते ।)
इति । यद्वा, उपानयानां रीणात्तरणितारिणि । “वारोन्म
भास्करादिष्केत्” इति आख्यातुं तथा ‘विम्बदर्शेतः’ विम्बे
सर्वे प्राणिमिदमेतद्य (आदित्य-दर्शनस्य चण्डालादि-दर्शन
जनित-पाप-निवर्हण-हेतुत्वात् । तथाचापस्तम्भ—‘दर्शने
ज्योतिषा दर्शनम्’ इति । यद्वा, ‘विम्ब’ सर्वे भूतजात ‘दर्शने
दृश्य प्रकाशयेन स तद्योक्तः) तथा ‘ज्योतिष्कृत्’ ज्योतिषः
प्रकाशय कर्ता । सर्वेषु वस्तुनः प्रकाशयितेत्यर्थः (यद्वा,
चन्द्रादीनाम् । राक्षी हि अस्तमये चन्द्रादिषु सूर्य्ये-किरणा
वतिफलितता अतोऽन्यकारं निवारयन्ति । यथा दारप्य दर्पणे
परि निर्यातता सूर्य्यरश्मयो यद्वात्तावर्तिं तमो निवारयन्ति
नवदित्यर्थः यथादेव तच्चात् ‘विम्ब’ प्राप्तं ‘रोचनं’ रोचमानम्
‘आ’ समन्तात् ‘भासि’ प्रकाशयसि ।

यदा, हे "सूर्य" ।" अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरक परमात्मन् । "तरणि" मसाराब्धेस्तारकोऽसि । यस्मात् त्व 'विम' दयेने विष्णे सर्वेभ्यमुचुभिर्दयतो द्रष्टव्य भाषात्कर्तव्य इत्यय [परिधेयान सोच्चात्कारे हि आरोपितं निवर्तते] ज्योतिष सूर्यादेः कर्त्ता [नचास्त्रायते—“चन्द्रमा मनसो जातवन्तो सूर्या अनायत” इति] इह्यस्त्व चिदूपतया 'विष्ण' सर्वे इमं जातं 'रोचमानं दीप्यमानं यथा भवति तथा 'आभामि' प्रकाशयसि (सैव व्याकरणे हि सर्वे जगत् दृश्यते । तथापाकायते—“तमत्र भास्वमतुभाति सर्वे तस्य भाषा सर्वमिदं विभाति” इति ॥ ३० ॥

अथ दयसी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रत्यङ्देवानां विमः प्रत्यङ्देविमा

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

नुषान् । प्रत्यङ्घ्रिश्च स्वर्दृशे ॥५१॥

हे सूर्य । त्व 'देवानां 'विम' मरुचामकान् देवान् [‘मरुतो वै देवानां विम’ इति नुचन्तरात् । तावदस्य ज्ञानं देवान् ‘प्रत्यङ् उदेवि’ प्रतिगच्छद्दयं प्राप्नोषि । तेषाम् भिमुखं यथा भवति मयत्वर्यं । तथा ‘मानुषान्’ मनुष्यान् प्रत्यङ् उदेवि । तेषां यथा च दभिमुख एव सूर्य उदेतीति मयन्ते तथा । ‘विष्ण’ प्राप्तं ‘स’ या लोके ‘दृशे’ दृष्टे ‘प्रत्यङ्’ उदेवि । यथा स्वर्भोकं यामिनो जना स्वस्वाभिमुखेन पश्यन्ति तथा उदेयौत्वर्यं [एतदुक्तं भवति—ये लोका पश्यन्ति ते जना सर्वेऽपि अस्माभिमुखेन सूर्ये पश्यन्तीति । तथापाकायते—‘तस्मात् सर्व एव मयन्तो मां प्रत्युदगात्’ इति ॥५१॥

अथ एकादशी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

येनापावकचक्षसाभुरण्यतंजनाए

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अनु । त्वंवरुणपश्यसि ॥५२॥

हे 'पावक' । सर्वस्य शोधक । 'वरुण' । अनिट् वारक सूर्य ।
 त्व 'जनान्' प्राणिनः, 'भुरण्यन्त' धारयन्त पोषयन्तः, वा
 एव श्लोक येन 'चक्षसा' प्रकाशेन अनुपश्यसि अनुक्रमेण प्रका-
 शयसि ते प्रकाशे स्तुम इति शय । [यद्वा । उत्तरस्यामृचिम
 म्वन्त्या, तेन वक्षसा वदेतीति । तथा च यास्कनोक्तं — 'तस्मै
 शयं स्तुम इति वाक्यशेषोऽप्युत्तरस्यामन्वयस्तेन व्याख्या-
 नीति' ॥ ५२ ॥

अथ द्वादशी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

उद्या(२)मेपिरजः पृथ्व्यामिमामनोद्य

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

क्षुभिः । पश्यंजन्मानिस्तूर्य्य ॥५३॥

हे 'सूर्य्य' । त्व 'पृथ्व' सुविस्तृत 'रजः' श्लोक [लोका
 रजामुच्यन्ते" इति यास्क वचनात्] यन्नोक्त 'वाम' यन्तानि
 यन्नोक्तम् 'वदेय' उद्दिश्य । किं कुर्वन् ? 'यद्वा' 'क्षुभिः'
 रात्रिभि मद्य 'मम न' उक्तानवन् [यादृशगत्वधीनत्वा-
 दक्षोरात्रविभागस्य] तथा 'जन्मानि' जननवन्ति भूतजानि
 'पश्यन्' प्रकाशयन् । ५३ ॥

अथ त्रयोदशी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

अयुक्तवत्समुद्भूतः सूरोरवस्तनपद्मः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

ताभिर्घातिस्त्रयुक्तिभिः ॥५४॥

‘सूर’ सर्वस्य मेरक सूर्य, ‘समुद्भूतः’ शोधिका
 शिवः । तादृशी सप्त सप्त संख्याका ‘अयुक्त’ स्व रथे
 वान् । कीदृशी १ ‘रवस्य’ ‘नष्ट’ नपातयिष्य ।
 रथो याति न पतति ईदृशी । इत्यर्थः । २
 अस्त्रीभिः स्त्रयुक्तिभिः स्वकोय-योजनेन रथे
 यच्चष्टह प्रत्यागच्छति । अतस्तस्मै इतिर्दातव्यमिति
 शेषः । ५४ ॥

अथ चतुर्दशी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

सप्तत्वाहरितोरथेवहतिदेवसूय ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५

शोचिष्के शंविचक्षण ॥५५॥

हे ‘सूर्ये’ । ‘देव’ । शोतमान । ‘विचक्षण’ । सर्वस्य प्रवृत्ति
 ययितः । ‘सप्त’ सप्त-सङ्ख्याका ‘हरित’ अस्या रस-हरण
 शोका रक्षयो वा ‘त्वा’ त्वा ‘वहन्ति’ प्राप्नुवन्ति । कीदृशम्
 ‘रथे’ अवस्थितमिति शेषः । तथा ‘शोचिष्के’ शोचोर्घाति
 शेषास्तेव यस्मिन् केया इव दृश्यन्ते स तथोक्तमिति । ५५ ।

इति श्रीमद्भगवत्कुशुमर्षिप्रादुष्कृता

सायणाचार्यकृतभाष्यसंहिता सामवेदीया

चारकसंहिता समाप्ता ।

